

birlikte döndüler. Şeyh Abdüzzâhir Mescid-i Harâm'ın imam-hatiplik vazifesine, Hamza da Mescid-i Harâm'da müderrislik görevine getirildi.

1927'de Medine'de Mescid-i Nebevî'nin hatipliği, sabah namazı imamlığı, müderrislik ve Mekke'de verilen dersleri murakabe heyeti vekilliği görevlerine tayin edilen Hamza ertesi yıl tekrar Mekke'de Mescid-i Harâm'ın hocasına getirildi; buradaki ders halkasında *Şahîh-i Buḥârî* ve tefsir okuttu. Aynı yıl açılan el-Ma'hedü's-Suûdî'de tefsir, hadis ve hadis usulü dersleri de verdi. İki yıl sonra buradaki dersleri bırakarak sadece Mescid-i Harâm'daki derslerine devam etti. Bu sırada verdiği dersler arasında matematik ve astronomi gibi fen bilimleri de vardı. Astronomiye duyduğu ilgiden dolayı, ramazan orucu ve hac gibi ibadet vakitlerini tayin etmek için ramazan hilâlini gözetlemek amacıyla Ebûkubey's dağına bir rasathâne kurma girişiminde bulunduysa da girişimi sonuçsuz kaldı. Şeyh Abdüzzâhir ve bir grup hadis ehliyle birlikte 1935'te dârülhadisinin kurdur ve burada ders verdi. Şeyh Abdüzzâhir'in 1950'de vefatından sonra Harem-i şerîf'teki derslerinin yanı sıra dârülhadisin başkanlık görevini de yürütmeye başladı. Aynı yıl Harem-i şerîf'in imamlık görevine tayin edildi ve ertesi yıl emekliye ayrıldı. 1953'te Riyad'da açılan el-Ma'hedü'l-ilmî'de bir yıl süreyle hadis, hadis usulü ve tefsir okuttuktan sonra Mekke'ye döndü, tedris faaliyetlerine burada devam etti. Talebeleri arasında Ahmed Abdülgafûr Attâr, Hamed el-Câsir, İsmâil b. Muhammed el-Ensârî, Muhammed Yâsîn el-Fâdânî, Ebû Tûrâb ez-Zâhirî gibi şahsiyetler anılır. 1968 yılı sonlarına kadar öğretim faaliyetleriyle dârülhadisin başkanlığını sürdürdü. 7 Nisan 1972 tarihinde vefat etti ve Cennetümuallâ'da defnedildi (*el-Mukâbele*, nşr. Abdullah b. Sâlih el-Medenî, neşredenin girişi, I, 106). Zekeriyâ b. Abdullah Bîlâ 11 Şubat 1972'de öldüğünü kaydeder (*el-Cevâhiru'l-ḥisân*, I, 359). Muhammed b. Ahmed Seyyid Ahmed, *eş-Şeyḥ el-Allâme el-Muḥaddis Muhammed b. Abdurrezâk Ḥamza min kibâri 'ulemâ'i'l-Haremeyni's-şerîfeyn* adıyla bir eser kaleme almıştır (Cidde 1425).

Eserleri. Telif. 1. eş-Şevâhid ve'n-nuşûş min "Kitâbi'l-Aḡlâl" 'alâ mâ fihi min zeyğın ve kütrin ve ḡalâl. Abdullah el-Kasîmî'nin *Hazî ḥiye'l-aḡlâl* adlı eserine reddiyedir (Kahire 1367/1948). **2. Risâletü's-şalât: Evḡâtühâ, keyfiyyetühâ, envâ'uhâ** (Kahire 1370). **3. el-İmâm**

el-Bâkılânî ve kitâbühü't-Temhîd. Bâkılânî'nin *Temhîdül-evâ'il fi telḡi-şid-delâ'il* adlı eseri hakkında küçük hacimli bir risâle olup İbn Kayyim'in bu esere atıfla naklettiği bazı bilgilerin eserde bulunmadığına dair Zâhid Kevserî'nin iddiası üzerine kaleme alınmıştır (Muhammed Behcet el-Baytâr'ın *el-Kevserî ve ta'likâtühü* ve Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî'nin *Ḥalî'atü't-Tenkil* adlı eseriyle birlikte, Kahire, ts. [Matbaatü'l-İmâm]; Kahire 1958, 1419/1999). **4. Zulumâtü Ebî Reyve emâme Eḡvâ'i's-sünneti'l-Muḡammediyye.** Ebû Reyve'nin büyük tepkilere yol açan *Eḡvâ' 'ale's-sünneti'n-Muḡammediyye* adlı kitabına reddiyedir (Kahire 1378/1958, 1379/1959). **5. el-Muḡâbele beyne'l-hüdâ ve'ḡ-ḡalâl: Ḥavle terḡibi'l-Kevserî bi-naḡdi Te'nîbih** (Kahire 1370; nşr. Abdullah b. Sâlih el-Medenî, Medine 1393/1973).

Neşir: İbn Teymiyye, Risâletü'l-ictimâ' ve'l-iftirâḡ fi'l-ḡalî bi't-ḡalâḡ (Kahire 1342/1923); *el-Fetva'l-Ḥameviyyetü'l-kübrâ* (Mekke 1351/1932, 1400/1980; Cidde 1403); *Naḡzü'l-mantıḡ* (Süleyman b. Abdurrahman es-Sânî ile birlikte, Kahire 1370/1951, 1988); Osman b. Bişr, *'Unvânü'l-mecd fi târiḡi Necd* (Mekke 1349/1930); Heysemî, *Mevâridü'z-zam'an ilâ zevâ'idi İbn Ḥibbân* (Kahire 1351/1932); İbn Kesîr, *el-Bâ'isü'l-ḡaşiş ilâ fenni muşḡalaḡi'l-hadiş* (Mekke 1353/1934); İbn Hibbân, *Ravzâtü'l-ḡuḡalâ' ve nüzhetü'l-fuzalâ'* (M. Hâmid el-Fikî ve M. Muhyiddin Abdülhamîd ile birlikte, Kahire 1368/1949; Beyrut 1395/1975, 1397/1977); *Talî'atü't-Tenkil limâ fi Te'nîbi'l-Kevserî mine'l-ebâḡil* (Kahire 1368/1949); Zehebî, *el-Kebâ'ir* (Kahire 1373/1953); Ca'fer el-Bâkir, *Risâletü't-Tevḡid* (Beyrut 1376/1956); Abdurrahman el-Muallimî, *et-Tenkil limâ verede fi te'nîbi'l-Kevserî mine'l-ebâḡil* (M. Nâsırüddin el-Elbânî v.dğr. ile birlikte, I-II, Kahire 1386; Riyad 1403/1983, 1406/1986); Münzirî, *Erba'üne ḡadişen fi'sḡinâ'i'l-ma'rûf* (Mekke 1423/2002, Ebû Abdullah es-Sülemî ile birlikte).

BİBLİYOGRAFYA :

Muhammed Abdurrezâk Ḥamza, *el-Muḡâbele beyne'l-hüdâ ve'ḡ-ḡalâl: Ḥavle Terḡibi'l-Kevserî bi-naḡdi Te'nîbih* (nşr. Abdullah b. Sâlih el-Medenî; Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî, *et-Tenkil bimâ fi te'nîbi'l-Kevserî mine'l-ebâḡil* [nşr. M. Nâsırüddin el-Elbânî v.dğr.] içinde), Beyrut 1406/1986, neşredenin girişi, I, 102-107; Abdurrahman b. Abdüllatif b. Abdullah Âlû's-Şeyḡ, *Meşâhirü 'ulemâ'i Necd ve ḡayriḡim*, Riyad 1394/1973, s. 514 vd.; Ziriklî, *el-A'lâm* (Fethulah), VI, 203; Ömer Rızâ Kehhâle, *el-Müstedrek*, Beyrut 1406/1985, s. 680-681; Abdullah b. Ab-

durrahman b. Abdurrahîm el-Muallimî, *A'lâmü'l-Mekkiyyîn mine'l-ḡarnî't-tâsîf ile'l-ḡarnî'r-râbi' 'aşer el-ḡicrî*, Beyrut 1421/2000, I, 397-398; M. Hayr Ramazan Yûsuf, *Mu'cemü'l-mü'ellifine'l-mu'âşirin: Vefeyât 1315-1424 (1897-2003)*, Riyad 1425/2004, II, 639; Abdullah Saïd ez-Zehrânî, *E'immetü'l-Mescidi'l-Ḥarâm ve mü'ezzinühü fi'l-'ahdi's-Su'ûdi*, Riyad 1426/2005, s. 36-37; Zekeriyâ b. Abdullah Bîlâ, *el-Cevâhirü'l-ḡisân fi terâcimi'l-fuzalâ' ve'l-a'yân min esâḡze ve ḡullân* (nşr. Abdülvehhâb İbrâhîm Ebû Süleyman - M. İbrâhîm Ahmed Ali), Mekke 1427/2006, I, 356-359; Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî, *Neşrü'l-cevâhir ve'd-dürrer fi 'ulemâ'i'l-ḡarnî'r-râbi' 'aşer*, Beyrut 1427/2006, II, 1305.

MUSTAFA GENÇ

MUHAMMED AHMED HALEFULLAH

(محمد أحمد خلف الله)

(1916-1997)

Kur'an kıssalarına ilişkin teorisile tanınan Mısırlı edebiyatçı, düşünür ve siyasetçi.

Sudan asıllı bir ailenin çocuğu olarak Mısır'ın Şarkıye vilâyetine bağılı Münyelkamh'ın Benedf köyünde doğdu. İlk eğitimi ve hıfzını köyündeki küttâbda tamamladı. 1927'de Zekâzîk'te Ezher'e öğrenci yetiştiren liseye kaydoldu. 1929'da Dârülulûm Fakültesi'ne girdi. Burayı bitirmeden Kral I. Fuâd (Kahire) Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap Dili Bölümü'ne geçti. 1940 yılında mezuniyetinin ardından aynı fakültede Arap edebiyatı ve tefsir metoduna dair yenilikçi fikirleriyle bilinen Ernîn el-Hûlî'nin danışmanlığında yüksek lisans derslerine devam etti. *Cedelü'l-Kur'âni'l-Kerîm* adlı yüksek lisans tezini 1942'de tamamlayıp aynı hocanın danışmanlığında doktora çalışmasına başladı. Hûlî tarafından geliştirilen edebî tefsir teorisinin uygulamasını yaptı. *el-Fennü'l-ḡaşaşi fi'l-Kur'ân* adlı tezini 1947 Mayıs ayında bitirdi. Eserde Kur'an kıssalarını edebî metin olarak ele alıp modern tarih ve edebiyat eleştirisi yöntemleriyle değerlendirdi. Kur'an'ın hidayet rehberi oluşuna vurgu yapan Muhammed Abduh ile Kur'an kıssalarının güvenilirliğini sorgulayan Tâhâ Hüseyin'e ait fikirlerin sentezi niteliğindeki çalışmasında Kur'an'daki kıssalarla tarihî gerçekleri ortaya koymanın değil özendirme, sakındırma, öğüt ve ders verme, doğru yolu gösterme gibi yollarla Hz. Peygamber'in tebliğinin güçlendirilmesinin hedeflendiğini, bu sebeple kıssalardaki olayların ne zaman, nerede gerçekleştiğini, hatta gerçekleşip gerçekleşmediğini sormanın anlamsız olduğunu

Muhammed
Ahmed
Halefullah

dile getirdi. Ahkâm âyetlerinde görüldüğü gibi kıssalarda da nesih ve tadrîciliğin söz konusu olabileceği, vahyin ilk muhataplarının kıssalar hakkında bilgi sahibi oldukları, kıssaların haber değerinin Kur'an'ın i'câzına katkıda bulunmadığı ve Kur'an'da mitolojik anlatımın bulunduğu gibi tezler ileri sürdü. Özellikle kıssaların tarihsel verilere uygunluğunu sorgulaması sert eleştirilere yol açmıştı. Enver el-Cündî bu tartışmayı, I. Dünya Savaşı'nın ardından müslüman Araplar arasında ortaya çıkan önemli tartışmalardan biri olarak zikreder (*el-Müsâcelât*, s. 3; ayrıca tezin etkileri için bk. Karataş, s. 187-197).

Halefullah'ın doktora tezi için Emîn el-Hûlî, Ahmed Emîn ve Ahmed eş-Şâyib'den meydana gelen bir ön değerlendirme heyeti kuruldu. Bunlardan Hûlî tezin jüriye sunulabilecek yeterlilikte olduğunu savunurken diğer iki üye aksi yönde görüş bildirdi. Ahmed eş-Şâyib sert bir dille tezi eleştirdi, Ahmed Emîn de Halefullah'ın görüşlerinin Ali Abdürrâzık'ın *el-İslâm ve uşûlü'l-ḥüküm* ile Tâhâ Hüseyin'in *Fi's-şîri'l-Câhili* adlı eserleri etrafında ortaya çıkan benzer bir soruna yol açabileceğini belirtti ve tezin jüri üyelerine gönderilmeden üniversitedeki yetkililerce incelenmesini teklif etti (bu önerinin perde arkasındaki sebeplerine dair Halefullah'ın iddiaları için bk. *el-Fennü'l-kaşâşi*, s. 18-19). Bunun üzerine bir inceleme heyeti oluşturuldu, ayrıca Edebiyat Fakültesi profesörlerinden Şevki Dayf'tan çalışmanın bilimsel yönüyle ilgili bir rapor yazması talep edildi. Gerek komisyonun gerekse Dayf'ın raporlarında Ahmed eş-Şâyib'in eleştirileri yerinde bulundu (Halefullah'a göre Şâyib ve Dayf'ın eleştirilerinin gerçek sebebi, daha önce Zekî el-Mehâsinî'nin Şâyib'in danışmanlığına hazırladığı doktora tezinin Hûlî tarafından reddedilmesiyle kendisinin Dayf'ın eserlerine yönelttiği eleştirilerin doğurduğu kişisel intikam duygusudur) (*a.g.e.*, s. 19).

Tartışmanın *er-Risâle* dergisinin 15 Eylül 1947 tarihli sayısıyla duyulmasından sonra İhvân-ı Müslimîn başta olmak üzere Mısır'daki İslâmci grupların oluşturduğu el-İttihâdü'l-âm li'l-hey'âti'l-İslâmiyye 11 Ekim 1947 tarihinde aldığı kararla Kral Fârûk, başbakan, eğitim bakanı, üniversite ve fakülte yönetimiyle Ezher meşihatine Halefullah ve Hûlî'nin yargılanması çağrısında bulundu. 13 Ekim'de tezin jüri önünde savunulabilecek yeterliliğe sahip olmadığı gerekçesiyle yine reddedilmesi tartışmanın büyümesine sebep oldu. 16 Ekim'de dinî konularda denetleme yetkisi bulunan Ezher Üniversitesi ve Din Enstitüleri genel sekreteri Mahmûd Ebü'l-Uyûn, Edebiyat Fakültesi Dekanı Abdülvehhâb Azzâm'dan tartışmayla ilgili resmî açıklama yaparak kamuoyunu aydınlatmasını talep etti. Azzâm'ın 20 Ekim'de Mahmûd Ebü'l-Uyûn'a gönderdiği cevabî mektup da tepkileri yatıştırmadı; aksine 2 Kasım'da Ezher Ulemâ Cephesi tez hakkında Mısır başmüftüsünün dinî bir hüküm vermesi, Hûlî'nin akademik konumunu ele almak üzere Yüksek Âlimler Topluluğu'nun bir araya gelmesi, durumları açıklık kazanıncaya kadar Halefullah ile Hûlî'nin görevlerinden uzaklaştırılmaları çağrısında bulundu. Ayrıca Ezher hocalarından Muhammed eş-Şirbînî, Şeriat Fakültesi Dekanı Abdullah Âmir, Usûlüddin Fakültesi Dekanı Abdülazîz Hattâb ve Arap Dili Fakültesi Dekanı Muhammed Ebü'n-Necâ'dan oluşan bir kurul tezin küfre götüren iddialar taşıdığını, Halefullah ile Hûlî'nin Kur'an'a dair ders vermelerinin engellenmesi ve yargılanması gerektiğini belirten bir fetva çıkardı. İyice şiddetlenen tartışma parlamentoya intikal etti. Tezin dinî açıdan incelenmesi amacıyla biri Eğitim Bakanı Senhûrî Paşa başkanlığında parlamentoda, diğeri üniversitede iki komisyon kuruldu. Abdülvehhâb Hallâf, Zekî Hasan ve Muhammed Abdülmün'im eş-Şerkâvî'den oluşan ikinci komisyonun raporunda tezin Kehf sûresinin 13, Yûsuf sûresinin 111. âyetlerinin zâhirine aykırı olduğu ifade edildi. Senhûrî Paşa tarafından görüşüne başvurulmuş Ezher Şeyhi Mahmûd Şeltût da 20 Kasım 1947 tarihli mektubunda tezin dinî açıdan yıkıcı fikirler içerdiğini söyleyerek bakandan bu tür araştırmaların engellenmesine öncülük etmesini istedi. Parlamenter Abdülazîz Sûfânî'nin girişimiyle başlayan süreçte Halefullah'ın üniversiteye bağlı Kur'an Araştırmaları Merkezi'ndeki araştırma görevliliği kadrosu Eğitim Bakanlığı'na bağlı Dârü'l-muallimîn'e alındı, Hûlî'nin

de Kur'an'la ilgili tez yönetmesi ve ders vermesi yasaklandı. Ardından Halefullah, yine Hûlî'nin yönetiminde hazırladığı *Şâhibü'l-Eğânî Ebü'l-Ferec el-İşfahânî* adlı yeni doktora teziyle 1953'te doktor unvanını aldı.

Dârü'l-muallimîn'den sonra Ma'hedü'd-dirâsâti'l-Arabiyye'de görevlendirilen Halefullah, Mısır Kültür Bakanlığı müsteşarlığından emekliye ayrıldıktan sonra Arap Sosyalist Birliği mensubu Marksist-milliyetçi, sosyal demokrat ve aydınlanmacı İslâmcılar'la birlikte Ulusal İlerici Birlik Partisi'nin kurucuları arasında yer aldı. İki defa genel başkan yardımcılığını yaptığı parti adına propaganda amaçlı konferanslar verdi, siyaset ve programının oluşmasında aktif rol oynadı. Partiyile organik bağlı bulunan el-Ahâlî yayınevini editörlüğü ile *el-Yağazatü'l-Arabiyye* dergisinin yazı işleri müdürlüğünü üstlendi. Ayrıca merkezi Rabat'ta bulunan Arap Kültürü Millî Meclisi'nin başkan yardımcılığını ve bu teşkilât tarafından çıkarılan aylık *el-Vahde* dergisinin editörlüğünü yaptı. Fikirleri sebebiyle 1981'de yaklaşık dört ay hapis yattı, ayrıca bir süre dergi ve gazetelerde yazı yazması yasaklandı. 1956'da Mısır Yüksek Öğretim Kurumu'nda çalışan Sâmiye Muhammed Zekî ile evlenen Halefullah 6 Haziran 1997'de Kahire'de öldü ve Salâh Sâlim Mezarlığı'nda defnedildi. Vasiyeti uyarınca kütüphanesi Zekâzîk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne bağışlanmıştır.

Halefullah yazılarında dinî bir söylem kullanmış ve muhtemelen dönemin Mısır'ında dinsizlik olarak algılanan laiklik kavramına yer vermemişse de fikirleri la ik tezlerle uyumludur. Hatta laikliğin dinî esaslarını oluşturmaya çalıştığı (Karataş, s. 72), materyalizmi reddettiğini açıkça belirtmesine rağmen (*a.g.e.*, s. 63) son derece maddeci bir bakış açısına sahip olup İslâm'ı Marksizm başta olmak üzere Batılı ölçülere göre değerlendirdiği öne sürülmektedir. Halefullah'a göre İslâmiyet'in geldiği dönemde insanlık henüz belirli bir fikrî olgunluğa ulaşmadığından Kur'an genel prensipler getirmekle yetinmiş, dinî alanın dışında topluma tam yetki vermiş, aynı sebeple peygamberliğin Hz. Muhammed'le birlikte son bulduğunu ilân etmiştir. Buna göre kanunların kaynağı toplumdur. Akaid, ibadetler, helâller ve haramların dışında kalan, zamana ve mekâna bağlı olarak değişen siyasî, idarî, askerî, iktisadî vb. dünyevî konular din adamları tarafından değil halkın temsilcilerinin yanı sıra meslek mensupları

nı ve bilimsel toplulukların temsilcilerini de kapsayan ülü'l-emr tarafından adalet, eşitlik ve maslahat prensipleri çerçevesinde karara bağlanmalıdır. Halefullah, ülü'l-emrin kanun koyma yetkisinin Kitap ve Sünnet'te açıkça düzenlenmeyen alanlarla ilgili olduğunu sıkça vurgulasa da maslahat prensibi çerçevesinde ülü'l-emr tarafından yapılan düzenlemelerin Kitap ve Sünnet'in açık hükümlerine aykırı olması halinde, -Tûff'nin maslahat görüşüne de atıfta bulunarak- nasların koyduğu hükümlerin terkedilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Medine site devletine başkanlık yapan Hz. Peygamber'in devleti yönetme yetkisini Allah'tan değil toplumdandan aldığını ve İslâm'ın belirli bir devlet sistemi öngörmediğini düşünen Halefullah hilâfet müessesesinin dinî mahiyetinin olmadığını, sahâbenin siyasî istikrar arayışı sonucu ortaya çıktığını, dolayısıyla modern dönemde yaşayan müslümanların da sahâbe nesli gibi kendi şartlarına en uygun devlet sistemini belirleme yetkilerinin bulunduğu, bu yeni sistemde devlet başkanlığı için eski dönemde arananlardan farklı özelliklerin şart koşulabileceğini ileri sürmüştür.

Sosyalizmi eleştiren hocası Hülfî'nin aksine Halefullah, mal ve mülkiyetle ilgili âyetlerle sosyalizmin ilkeleri arasında paralellikler kurarak sosyalizmin Kur'an'a aykırı olmadığını, Kur'an'ın Arap sosyalizminin fikrî zeminini teşkil edecek âyetler içerdiğini ve Hz. Peygamber döneminde sosyalist ilkelerin tedicî bir şekilde hayata geçirildiğini ileri sürer. Kur'an açısından bakıldığında üretim araçları üzerindeki mülkiyetin fertlere değil topluma ait olduğunu, fertlerin bu araçları toplum yararını gözeterek işletme hakkı bulunduğunu, bu şartın yerine getirilmemesi halinde toplumun üretim araçlarına el koyup işletme yetkisinin başkalarına verilebileceğini ifade eder. Sosyalist ilkelerin uygulanması açısından Hz. Peygamber dönemini dört aşamada değerlendirir. Kapitalist yapıların güçlü olduğu Mekke döneminde zorunlu ihtiyaçların karşılanmasıyla sınırlı iktisadî adaletin vaaz ve nasihatle gerçekleştirilmeye çalışıldığını, sosyalist kavramların belirginleştiği hicretî takip eden yıllarda gönüllülük esaslı devam etmekle beraber ensar ve muhacirler arasında mallarla sınırlı olmayan kapsamlı ortaklık ilkesinin hayata geçirildiğini, üçüncü aşamada bu ortaklığın üretim araçlarını da kapsayacak şekilde genişletilerek en önemli üretim aracı olan yeryüzünün / toprağın mülkiyetinin topluma ait olduğu ilkesinin ilân

edildiğini, İslâm devletinin kurulduğu son aşamada ise gönüllülük esaslı terkedilerek devlet ve zenginlerin fertlerin zorunlu ihtiyaçlarını karşılamakla mükellef tutulduğunu iddia eder.

Öğrencilik yıllarında Arap Milliyetçileri Birliği'ne katılan, Baas hareketinin kurucularından ve Arap milliyetçiliğinin teorisyenlerinden Mişel Eflâk'ın yakın dostu olan Halefullah, Arap milliyetçiliğinin referans aldığı bazı kişilerle ilgili biyografi çalışmaları yapmış, Arap birliği fikrinin ve bunun bir parçası olarak Mısır ile Libya'nın birleşmesi projesinin hayata geçirilmesi için yoğun çaba sarf etmiştir. Milliyetçilik eğilimi sosyalizm ve laiklik eğilimlerine nisbetle daha baskın görülen Halefullah Hz. Peygamber'in Arap olduğunu, Kur'an'ın Araplar'ın diliyle indirilip onların Tanrı tasavvurunu değiştirdiğini, onlara ait zaman ve mekânlardan, onlar tarafından bilinen peygamberlerden bahsettiğini, âyetlerin önemli bir kısmının Arap muhataplarının yaşadığı olaylarla ilgili olduğunu, Arap olmayan müslüman topluluklarının da İslâm'ın şartlarını Arap uygulamalarıyla yerine getirdiklerini savunmuş, İslâm'ın Arap karakterine ve bunun İslâm'ın evrenselliğiyle ilişkisine vurgu yapmış, daha da ileri giderek Arap milliyetçiliğiyle İslâm arasında organik bir bağ bulunduğu tezini ileri sürmüştür. Araplar arasındaki siyasî bölünmüşlüğü sömürgeci güçlerin politikaları sonucunda ve onların çıkarlarının korunması amacıyla ortaya çıktığını düşünen Halefullah, bu bölünmüşlüğü giderilip Arap birliği düşüncesinin hayata geçirilmesini bir zorunluluk olarak görmüş, ayrıca bunun tevhid inancının da gereği olduğunu ifade etmiştir.

Eserleri. Din ve Toplum. 1. el-Fennü'l-kaşâşî fi'l-Kur'âni'l-Kerîm (Kahire 1950-1951, 1957, 1965, 1972, 1999). Halefullah'ın reddedilen doktora tezinin temel iddiaları korunarak yeniden düzenlenmiş şekli olup Şaban Karataş tarafından Türkçe'ye çevrilmiş (*Kur'an'da Anlatım Sanatı: el-Fennü'l-Kaşâşî*, Ankara 2002), ayrıca Karataş, Halefullah'ın eserde ileri sürdüğü görüşlerle ilgili doktora tezi hazırlamıştır (bk. bibl.). **2. Hâkezâ yebni'l-İslâm** (Kahire 1970). İslâm ve beşerî sistemler arasındaki farklılıkların incelendiği eserde İslâm'ın hayat şartlarında, kültür ve dillerdeki farklılığa rağmen bütün zaman ve mekânlarda uygulanabilecek bir esneklik taşıdığına dikkat çekilerek bu özelliğiyle İslâm'ın beşerî sistemlerden ayrıldığı vurgulanmaktadır. **3. Muḥammed ve'l-kuva'l-muzâdde** (Kahire 1973). 1942'de

kabul edilen *Cedelü'l-Kur'an* isimli yüksek lisans tezinin ad değişikliğiyle yayımlanmış şekli olan ve İbrahim Aydın tarafından Türkçe'ye çevrilen eserde (*Hiz. Muhammed ve Karşıt Güçler*, İstanbul 1992) Hz. Muhammed'in peygamberliğini ilân ettiği ortamın sosyolojik analizinin ardından müşrikler, münafıklar ve yahudilerin teşkil ettiği cephenin Hz. Muhammed'in peygamberliğine karşı çıkmasının altında yatan sebeplerle bu mücadelede gerek Hz. Peygamber gerekse adı geçen gruplar tarafından kullanılan cedel yöntemleri incelenmektedir. **4. el-Kur'an ve'd-devle** (Kahire 1973). Arap milliyetçilerinin Batı (Amerika ve Avrupa) ile Doğu (Rusya ve Çin) blokları arasında nasıl davranacaklarını bilmediklerini, önemli sorunlardan biri olan bu durumun bazı müslüman devlet adamlarının Seleflîğe kayıp siyasî, idarî, ekonomik ve sosyal düzenlemelerde ihtiyaç duydukları ilkeleri şeriat içerisinde aramalarına yol açtığını ileri süren Halefullah, Kur'an'da devlet problemlere odaklandığı ve bu çerçevede Câhiliye toplumundaki güç merkezlerinin, İslâm toplumunun oluşumunun, siyasî sistem, anayasa mahkemesi, yasama ve yürütme organları ile devletin görevi konularını incelediği eserde Kur'an'ın devlet yapısının teşkiline ilişkin olarak hak, adalet ve toplumun iyiliğini gözetecek genel prensipleri ortaya koymakla yetinip zamana ve mekâna göre değişiklik arzeden ayrıntıların belirlenmesini insanlara bıraktığını ileri sürmüştür. **5. el-Kur'an ve's-sevratü's-sekâfiyye** (Kahire 1974). Halefullah'ın, İslâm dünyasında Amerika veya Rusya'nın temsil ettiği ilkeler çerçevesinde politikalar üretilmesine itiraz olarak yazdığı eser insanî değerler konusunda Kur'an'ın getirdiği ilkelerin üstünlüğüne dikkat çekmektedir. **6. el-Kur'an ve müşkilâtü hayâtine'l-mu'âşıra** (Kahire 1967; Beyrut 1982). Eserde özgürlükler, ideal yönetim biçimi, adalet paylaşımı, farklı din mensuplarının barış içerisinde bir arada yaşaması, evlilik ve eşlerin birbiriyle ilişkileri gibi güncel problemlere Kur'an çerçevesinde çözüm yolları aranmaktadır. **7. el-Üsüsü'l-Kur'âniyye li't-teḥaddüm** (Kahire 1984). İslâm dünyasının içinde bulunduğu geri kalmışlık ve donukluğu Kur'an'a bağlayanlara cevap olarak kaleme alınan eserde, ilerleme ve değişimle İslâm arasında organik bir bağ kurularak bu iki idealin Kur'an'daki temelleri ele alınmaktadır. **8. Mefâhim Kur'âniyye** (Küveyt 1984). Halefullah'ın, Kur'an'da geçen ve kamuoyunu etkilemek isteyenlerce sıkça

atif yapılan kavramları incelediği eser iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde peygamberlik-mülk, şeriat-hüküm, ümmet-kavim, şûrâ-velâyetü'l-emr, egemenlik-tâbiyetten oluşan siyasî içerikli altı kavram çifti ele alınırken ikinci bölümde ilim-mârifet, tartışma-diyalog, hak-bâtil, helâl-haram, sorumluluk-karşılık, adalet-zulüm, emanet-hıyanetten meydana gelen toplumsal içerikli kavram çiftleri incelenmektedir. 9. *‘Urûbetü'l-İslâm* (Rabat 1990). Halefullah'ın editörlüğünü yaptığı *el-Vaḥde* dergisini çıkaran el-Meclisü'l-kavmî li's-sekâfeti'l-Arabiyye tarafından basılan eser yazarın Arap milliyetçiliğine ilişkin görüşlerini içermektedir.

Dil ve Edebiyat. 1. Şâhibü'l-Eğânî Ebü'l-Ferec el-İşfahânî (Kahire 1953, 1962). Birinci doktora çalışmasının reddedilmesi üzerine Halefullah'ın hazırladığı ikinci doktora tezidir. Eserde İsfahânî'nin hayatı, dönemi, ilim ve siyaset çevreleriyle ilişkileri, hadis, edebiyat ve tarih başta olmak üzere İslâm düşünce geleneğindeki yeri incelenmektedir. 2. *Aḥmed Fâris eş-Şidyâk ve ârâ'ühü'l-luġaviyye ve'l-edebîyye* (Kahire 1955). Halefullah'ın 1955 yılında Kahire Üniversitesi'nden uzaklaştırılmasının ardından görevlendirildiği, Yüksek Arap Araştırmaları Enstitüsü Edebiyat ve Dil Araştırmaları Bölümü öğrencilerine verdiği konferanslar dizisinin bir araya getirilmesiyle meydana gelmiştir. 3. *Dirâsât fi'l-mektebeti'l-Arabiyye* (Kahire 1958). Müellifin 1958'de, Temel Eğitim Merkezi'ndeki okuma yazma seferberliği programı kapsamında üstlendiği, Arap kütüphaneciliğinin tarihiyle ilgili ders için hazırladığı bu kitapta, kütüphanecilik tarihi ve Arap kütüphaneciliği hakkında bilgi verildikten sonra çeşitli alanlara ait temel eserler tanıtılmaktadır.

Biyografi. 1. el-Kevâkibî ḥayâtühü ve âşâruḥ (Kahire 1956). Eserde Osmanlı ve hilâfet karşıtı reformcu görüşleriyle bilinen, fikirleri bilhassa XX. yüzyılın ikinci yarısından sonra Arap milliyetçileri arasında rağbet gören gazeteci ve yazar Abdurrahman el-Kevâkibî ele alınmaktadır. 2. *‘Abdullâh Nedîm ve müzekkirâtühü's-siyâsiyye* (Kahire 1956). Mısırlılar'ın birlik olup Osmanlılar, Fransızlar ve İngilizler'in müdahalelerine karşı koymalarını, ülkede sosyal ve siyasal reformlar yapılmasını savunan bu çalışmanın birinci bölümünde Abdullah Nedîm'in hayatı ele alınırken ikinci bölümde onun olaylara dair tuttuğu notlar, bazı konuşma ve makaleleri yer almaktadır. 3. *‘Alî Mübârek ve âşâruḥ* (Kahire 1958). Halefullah'ın Arap rönesan-

sının öncüsü olarak nitelendirdiği Ali Paşa Mübârek hakkındadır.

BİBLİYOGRAFYA :

M. Ahmed Halefullah, *el-Ḳur'ân ve'd-devle*, Kahire 1973, s. 3-154; a.m.f., *Ḳur'ân ve müşkilâtü ḥayâtine'l-mu'âşıra*, Beyrut 1982, s. 7, 133-168; a.m.f., *Mefâhîm Ḳur'âniyye*, Küveyt 1984, s. 7-103; a.m.f., *Mıṣr beyne'd-devleti'l-İslâmiyye ve'd-devleti'l-'almâniyye* (haz. Hâlid Muhsin), Kahire 1992, s. 39-45, 74-77, ayrıca bk. hazırlayanın girişi, s. 18-19; a.m.f., *el-Fennü'l-kaşaşî fi'l-Ḳur'âni'l-Kerîm*, Kahire 1999, s. 7-361; a.m.f., "Ḥavle cedel fi'l-câmi'â", *er-Risâle*, sy. 743, Kahire 1366/1947, s. 1067-1069; a.m.f., "Ḥavle'l-Fenni'l-kaşaşî fi'l-Ḳur'âni'l-Kerîm", a.e., sy. 745 (1366/1947), s. 1121-1123; a.m.f., "el-Üştûre ve'l-İcâzü'l-Ḳur'ân", a.e., sy. 748 (1366/1947), s. 1205-1208; a.m.f., "Ḥavle cedel fi'l-câmi'â", a.e., sy. 750 (1367/1947), s. 1268-1270; Yvonne Yazbeck Haddad, *Contemporary Islam and the Challenge of History*, New York 1982, s. 46-53; D. M. Reid, *Cairo University and the Making of Modern Egypt*, New York 1990, s. 155-156; W. E. Shepard, "Khalafallah, Muhammad Ahmad", *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World* (ed. J. L. Esposito), Oxford 1995, II, 411-412; Ch. Kurzman, "Liberal Islam and Its Islamic Context", *Liberal Islam: A Sourcebook* (ed. Ch. Kurzman), New York 1998, s. 3-26, 37; Fahmi Jadaane, "Notions of the State in Contemporary Arab-Islamic Writings", *The Foundations of the Arab State* (ed. Ghassan Salame), London 2002, s. 143-146; Enver el-Cündî, *el-Müsâcelât ve'l-me'ârikü'l-edebîyye fi mecâlî'l-fikr ve't-târiḥ ve'l-ḥazâra*, Kahire 1429/2008, s. 5, 340-354; Şaban Karataş, *Muhammed Ahmed Halefullah: Eserleri ve Kur'an Tefsiri ile İlgili Görüşleri*, Ankara 2011; Abbas, "Cedel fi'l-câmi'â", *er-Risâle*, sy. 741 (1366/1947), s. 1017; a.m.f., "Hilâf beyne'l-esâtîze", a.e., sy. 744 (1366/1947), s. 1102-1104; Ali Tantâvî, "İlâ Halefillâh el-'Âmirî", a.e., sy. 744 (1366/1947), s. 1106-1107; a.m.f., "el-Kelîmetü'l-aḥîra", a.e., sy. 748 (1366/1947), s. 1221-1222; "Ḥaber", a.e., sy. 746 (1366/1947), s. 1164-1165; M. Halefullah Ahmed, "Ḥaşyetü'l-iltibâs", a.e., sy. 746 (1366/1947), s. 1164-1165; Abdüfettâh Bedevî, "Ḥavle cedel fi'l-câmi'â", a.e., sy. 747 (1366/1947), s. 1182-1184; a.m.f., "Ḥavle cedel fi'l-câmi'â", a.e., sy. 749 (1366/1947), s. 1234; a.m.f., "Ḥavle cedel fi'l-câmi'â", a.e., sy. 751 (1367/1947), s. 1289-1292; "el-Fennü'l-kaşaşî fi'l-Ḳur'ân", a.e., sy. 747 (1366/1947), s. 1192; M. Alemüddin, "Ḥavle'l-Fenni'l-kaşaşî fi'l-Ḳur'âni'l-Kerîm", a.e., sy. 747 (1366/1947), s. 1194-1195; Seyyid Ahmed Kanâvî, "Ḥavle risâleti'l-kaşaşî'l-fenni fi'l-Ḳur'ân", a.e., sy. 750 (1367/1947), s. 1279-1281; Abdülmüteâl es-Sâidî, "el-Fennü'l-kaşaşî fi'l-Ḳur'ân", a.e., sy. 751 (1367/1947), s. 1294-1295; "Min Ḥaberî'l-câmi'â", a.e., sy. 751 (1367/1947), s. 1307; "Risâletü'l-Fenni'l-kaşaşî fi'l-Ḳur'ân ve'l-Ezher", a.e., sy. 752 (1367/1947), s. 1335; "el-Fennü'l-kaşaşî fi'l-Ḳur'ân", a.e., sy. 754 (1367/1947), s. 1390; Nasr Abu Zayd, "The Dilemma of the Literary Approach to the Qur'an", *Alif: Journal of Comparative Poetics*, XXIII, Cairo 2003, s. 8-47 (makalenin tercümesi "Kur'ân'a Edebî Yaklaşım Çıkmazı" [trc. Nihat Uzun], *Din-bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, XII/3 [2012], s. 243-277); Hulusi Kılıç, "Hülî, Emîn", *DîA*, XVIII, 339-340; Tal'at Rıdvân, "Müşakka-fun ma'a'l-uşûliyyeti'l-İslâmiyye (13): Muhammed Ahmed Halefullah", <http://www.civicegypt.org/?p=46553> (15.06.2015); Hâlid Gazâl, "Muhammed Ahmed Halefullah: el-Ma'na'd-dîni ve'l-aḥ-lâki li'l-kaşaşî'l-Ḳur'âni", <http://www.civicegypt.org/?p=45056> (15.06.2015); Mahmûd el-Mebrûk, "Silsiletü rumûzî'l-fikri'l-'almâniyyi'l-mu'âşır (8): Muhammed Ahmed Halefullah", http://alrased.net/main/articles.aspx?selected_article_no=3764 (15.06.2015).

 MURAT SARIŞAŞ

MUHAMMED BAYRAM I

(محمد بایرام الأول)

Ebü Abdillâh Muhammed Bayram
b. Hüseyin b. Ahmed b. Muhammed
b. Hüseyin b. Bayram et-Tünisî
(1718-1800)

Tunus Hanefî başmüftüsü.

1130 Şevvalinde (Eylül 1718) Tunus'ta doğdu. Türk asıllı olup ailesinin nisbet edildiği atası Bayram, İspanyollar'ın işgal ettiği Tunus şehrinin doğusundaki Halkulvâdî Kalesi'ni Koca Sinan Paşa kumandasında ele geçiren orduda görev almış (981/1574), daha sonra Tunus'a yerleşmiştir. Tunus'ta Endülüslü tarihçi ve edip İbnü'l-Ebbâr'ın soyundan bir hanımla evlenmiş, ahfadı da kendisi gibi idarî ve askerî görevlerde bulunmuş, Muhammed Bayram'ın babası Hüseyin, odabaşı (öşür tahsilcisi) olarak görev yapmıştır. Annesi Hz. Hasan'ın soyundan gelen bir şerif ailesindedir. Muhammed Bayram, Tunus Beyi Ali Paşa'dan baskı gören babasının yönlendirmesi ve muhtemelen annesinin mensup bulunduğu ulemâ ailesinin etkisiyle ilim tahsiline yöneldi ve Câmîu'z-Zeytûne'de öğrenim gördü. Ebü'l-Hasan Ali es-Süveysî, Ahmed el-La'lâ, Ebü'l-Abbâs Ahmed el-Mekküdfî el-Fâsî, Hüseyin el-Bârûdfî el-Hanefî, Kâsım el-Mahcûb el-Mâlikî, Muhammed b. Abdülaziz el-Mekküdfî, Ahmed eş-Şerîf gibi âlimlerden Arap dili ve edebiyatı, hadis, ferâiz, hesap, mantık, Hanefî ve Mâlikî fıkhi, fıkıh usulü, akaid ve kelâm okudu. Başta Hanefî fıkhi olmak üzere çeşitli ilim dallarında yetişti. Muhammed Bayram, adını taşıdığı ailenin ilimde tanınmış ilk ferdi olup kendisinden sonra aynı yolu izleyen oğlu II., torunu III., onun oğlu IV. ve bu sonuncunun kardeşi Mustafa'nın oğlu V. Muhammed Bayram olarak bilinmektedir.

I. Muhammed Bayram, tahsilini tamamladıktan sonra daha genç yaşta iken Bâşîyye ve Unkiyye gibi medreselerde ders vermeye başladı. Kendisinden oğlu II. Muhammed başta olmak üzere Hanefî mezhebinden Hammûde b. Mahmûd, Hammûde Bâkîr, Ebü'l-Hasan Ali eş-Şenderfî;